

мунікація. – М. : Прогресс, 1989. – С. 9; ¹⁵Дейк Т. ван. Значч. праця. – С. 53; ¹⁶Серио П. В поісках четвртої парадигми / П. Серио // Філософія язика: в границах і вне границ. – Х. : Око, 1993. – Т. 1. – С. 37–52; ¹⁷Белова А.Д. Поняття "стиль", "жанр", "дискурс", "текст" у сучасній лінгвістиці / А.Д. Белова // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Іноземна філологія. – Вип. 32. – 2002. – С. 12; ¹⁸Белова А.Д. Лінгвістическіе аспекти аргументації / А.Д. Белова. – 2-е изд., перераб. и доп. – К. : Логос, 2003. – с. 263; ¹⁹Селиванова Е.А. Значч. праця. – С. 213.

О.В. Тришук, д-р наук із соціальних комунікацій

КАТЕГОРІЇ НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ДИСКУРСУ

Розглядаються текстово-дискурсивні категорії як об'єктивні істотні властивості, зумовлені функціонуванням тексту в комунікаційному процесі, як засіб узгодження діяльностей комунікаторів, пов'язаних через текст відношеннями взаємодії.

Ключові слова: текстово-дискурсивні категорії, комунікаційний процес, комунікатор, текст.

The categories are considered as significant objective properties due to the operation of text in the communication process as a means of coordinating communicators connected through text by relations of cooperation.

Key words: text, communication process, communicator, categories.

Рассматриваются текстово-дискурсивные категории как объективные существенные свойства, обусловленные функционированием текста в коммуникационном процессе, как средство согласования деятельности коммуникаторов, связанных через текст отношениями взаимодействия.

Ключевые слова: текстово-дискурсивные категории, коммуникационный процесс, коммуникатор, текст.

Науково-інформаційний дискурс є складним соціокомунікативним явищем, що має зорієнтувати потенційного читача у сфері наукових досягнень, якими володіє людство, і поєднує: (а) комунікативних особистостей – представників інформаційних

служб і тих установ, що займаються науково-інформаційною діяльністю, а також читачів науково-інформаційних видань; (б) соціальний контекст, що дає уявлення про учасників комунікації (їх знання, думки, настанови, цілі); (в) сукупність вторинних текстів, створених у результаті мовно-інформаційної діяльності; (г) процеси породження та сприймання цих текстів.

Для з'ясування специфіки науково-інформаційного дискурсу як соціокомунікативного явища необхідно цілковито усвідомлювати сутність його основних категорій – "максимально узагальнених фундаментальних понять, що відтворюють найістотніші, закономірні зв'язки й відношення реальної дійсності й пізнання"¹. Адже не можна говорити про будь-який об'єкт, не назвавши й не пояснивши його категорій. У науковій літературі широко використовується термін *текстова категорія*, який ще й досі залишається недостатньо визначеним. Його розглядають як властивість², граматичну категорію, концептуальну побудову тексту³, окрему (обов'язкову або факультативну) ознаку, яка зводиться до рангу категоріальної⁴ тощо. Для долучення тієї чи іншої властивості до категорій тексту пропонується враховувати передусім значимість її ролі поміж інших подібних ознак, а вже потім – змістовий бік явища та формальну його сторону з використанням критеріїв форми, значення й функції тощо⁵.

Систематизація та опис текстових категорій здійснюються в різних аспектах – лінгвістичному, літературознавчому, культурологічному тощо. Але при цьому, як зазначає А.П. Загнітко, не завжди зважають на синтетично-аналітичний статус тексту в мовленнєвій комунікації⁶, що є однією з причин відсутності вичіпленого опису категорій. За основу аналізу здебільшого береться фокус тексту як матеріального субстрату. Фокус "поза текстом" або описується окремішньо, або зливається з ним, проєктуючи його на внутрішньотекстові відношення⁷.

Відособлення текстових категорій від комунікативних, розгляд їх відірвано від дискурсу не дозволяє відтворити взаємодію всіх його складників, інтерактивність комунікаторів на основі тексту. Оскільки категорії тексту як матеріальної форми дискурсу, що маніфестує комунікативну ситуацію, утілюють загальні

властивості як тексту, так і дискурсу, то називатимемо їх, услід за О.О. Селівановою, *текстово-дискурсивними категоріями*. Текстово-дискурсивна категорія трактується нами як об'єктивна істотна властивість, зумовлена функціонуванням тексту в комунікаційному процесі, як засіб узгодження діяльностей комунікаторів, пов'язаних через текст відношеннями взаємодії – цілеспрямованого, мотивованого, активного процесу "прийому і/або видачі повідомлення, організованого соціально відпрацьованими засобами (мова) і способом (мовлення) формування й формулювання думки в спілкуванні людей одне з одним"⁸. Текстово-дискурсивні категорії встановлюються на підставі цілеспрямованої взаємодії всіх складників дискурсу й спонукають до створення максимально сприятливих умов для реального узгодження комунікативної діяльності адресата з "моделлю, що її вкладає в текст відправник повідомлення"⁹, тобто вони спрямовані на досягнення корисного результату комунікації.

Їх потрібно пов'язувати з комунікативною ситуацією, яка не може бути однобічно схарактеризована або лише як "ситуація передачі інформації, або як ситуація розуміння/нерозуміння"¹⁰, і з прагматикою тексту як однією з його основоположних сутностей, невід'ємною рисою комунікації – адже будь-який текст завжди створюється для здійснення тієї чи іншої мети, за відсутності якої він втрачає статус комунікативної одиниці. Текстово-дискурсивні категорії належить пов'язувати також з інформатором, чия дискурсивна діяльність спрямована на пізнання, осмислення, короткий виклад основного змісту первинного твору, адекватну передачу концепції першоджерела й вибудовування ідеальної моделі діяльності з цим текстом адресата, та з реципієнтом, який повинен мати досвід сприймання вторинного тексту для того, щоб, усвідомивши інтенції як інформатора, так і автора першоджерела, адекватно декодувати висловлене.

Коли інформатор починає роботу над створенням науково-інформаційного тексту й ставить при цьому собі за мету адекватно передати основний зміст і концепцію першоджерела, він зазвичай не замислюється над тим, яку саме текстово-дискурсивну категорію використати, для чого вона потрібна та які мовні засоби слугують для її реалізації. Не замислюється над

її вибором, як і над мотивом, "який визначає характер, послідовність і зміст мовномисленневих дій, направлених на створення тексту"¹¹, також і читач. Проте ці питання обов'язково мають зацікавити редактора, який прагне активувати в свідомості читача ті чи інші смисли, добитися розуміння того, що хотіли йому повідомити інформатор та автор первинного твору. Добре розуміючи суть основних текстово-дискурсивних категорій, досвідчений редактор обов'язково зважає на комунікативний ефект, що виникає внаслідок їх реалізації. При цьому він не нехтує жодною з них у практичній роботі, що дозволяє усвідомлювати основну мету редагування не лише як опрацювання мови та стилю науково-інформаційного тексту, а значно ширше й глибше, унаслідок чого він одразу помічає істотні недоліки документа.

Вибір текстово-дискурсивних категорій та оптимальних засобів для їх знакової реалізації зумовлений загальними ознаками науково-інформаційного дискурсу: високою інформативністю, лаконічністю, точністю, нормованістю й коригується нормативними умовами комунікаційної ситуації. Він здійснюється інформатором з обов'язковим урахуванням передбачуваного читача, його знань і здібностей як отримувача інформації, з прогнозуванням реакції читача на мовну реалізацію вираження текстово-дискурсивної категорії й пристосовуванням тексту до його потреб.

Водночас добір текстово-дискурсивних категорій залежить від особистісних характеристик і мовної компетенції інформатора, зумовленої знаннями ситуації спілкування, норм функціонального стилю, навичками, набутими в результаті багаторазового повторення в типових ситуаціях. Досвід, що актуалізується інформатором миттєво й машинально, знаходить вираження в усталених на всіх рівнях мовної системи засобах – клішованих висловах, стійких формулюваннях, стандартних конструкціях. Він формує також і мовні вподобання інформатора, який має свої пресупозиції, свої індивідуальні характеристики, що проявляються, хоче він цього чи ні, як прагматичні елементи науково-інформаційного тексту, неминучий "фоновий шум". Оскільки будь-яке повідомлення має бути захищене від потрапляння в нього шумів, потрібно намагатися скоротити їх до мінімуму.

Кожна текстово-дискурсивна категорія функціонує в комплексі з іншими категоріями. Зокрема, досить чітко простежується взаємний вплив інформативності й зв'язності. Наприклад, в індикувативних рефератах та анотаціях, представлених структурами з паралельною зв'язністю компонентів, кожне речення, будучи безпосередньо пов'язаним з гіпертемою, зосередженою в заголовній частині, представляє лише нову інформацію. Тематичної частини в таких реченнях зазвичай немає, що сприяє значному скороченню мовних засобів і підвищенню інформативності тексту. Тобто зв'язність забезпечує виконання науково-інформаційним текстом його інформативної функції, оскільки з точки зору інформативності він увесь є тематичним стосовно гіпертеми всього тексту, вираженої в заголовній частині. Завдяки зв'язності заповнюються смислові прогалини в змісті науково-інформаційного тексту і, як результат, підвищується його інформативність.

Пов'язаними та взаємозумовленими в науково-інформаційному тексті є категорії зв'язності й цілісності. Без зв'язності текст як функціональне ціле є немислимим. І тільки той текст вважається зв'язним, який становить закінчену послідовність речень, пов'язаних за смислом у рамках загального задуму. Зв'язок зазначених категорій, що закономірно склався в історії формування текстів із функціонально-стильовою визначеністю й системністю, породжує безкінечну кількість індивідуальних ознак.

Іноді термін "зв'язність" вживають як синонімічний до терміна "цілісність". Проте більшість науковців розмежовують ці поняття, вважаючи при цьому, що зв'язність зазвичай є умовою цілісності, але цілісність не може повністю визначатися через зв'язність.

Науково-інформаційний текст сприймається як цілісний, якщо в ньому збалансовано всі його частини: у заголовку й першому реченні заявлена вирішувана в першоджерелі проблема, що виступає в ролі відправного елемента дослідження; у середній ланці подається коротка характеристика задач і те, наскільки глибоко вони висвітлені в первинному творі; у фінальній частині наявні результати реалізації поставлених задач. Тобто цілісність науково-інформаційного тексту – це висвітлення висунутої в першоджерелі проблеми, показ в усіх його частинах того, як

вона розв'язана. Це послідовність у розвитку думки з послабленим часовим моментом, коли зміст повідомлення подається не в розвитку, а як констатація факту.

Сутність феномена цілісності полягає в ієрархічній організації програм висловлювань, які реципієнт використовує для сприймання тексту. Зовнішні (мовні) ознаки цілісності стають для реципієнта сигналами, що дозволяють йому, не дочекавшись повного сприймання тексту, прогнозувати його межі, обсяг, змістову структуру й використовувати ці дані для полегшення адекватного сприймання. Сприймання якого-небудь фрагменту повідомлення залежить від сприймання цілісного тексту.

Завдяки цілісності науково-інформаційного тексту не тільки пришвидшується й поліпшується декодування закладеної інформації, а й підвищується його інформативність. Досягненню цілісності тексту й реалізації її зв'язку з інформативністю сприяє членованість – характерне для семантичної організації короткого тексту мале дозування інформації, що унеможливорює великі за обсягом переліки, поширені описи з багатьма деталями, які перенасичені різноманітною семантикою й розпорошують увагу. Стабільна членованість науково-інформаційного тексту дозволяє сконцентрувати увагу читача на найбільш значимих моментах змісту першоджерела та сприймати інформацію логічно впорядковано, виділяючи ланцюжок: завдання – процедура аналізу – результат. Проте нерідко в науково-інформаційному дискурсі можна спостерігати відхід від зазначеної стандартизованої структурної моделі, що можна пояснити різними причинами. Однією з них є відсутність у первинному творі, на базі якого створено вторинний текст, якоїсь ланки мовно-композиційної організації змісту – наприклад, висновкової частини. Інша причина пов'язана з дотриманням неправомірної, на наш погляд, точки зору, згідно з якою прості та складні автосемантичні речення науково-інформаційного тексту є розірваними, роз'єднаними структурно й інтонаційно, хоч за смислом вони становлять єдність, і внаслідок цього будь-які перестановки речень є для структури тексту безболісними. Утім, навпаки, легка членованість тексту й вільні перестановки речень у його межах свідчать

якраз про недолугість їхньої структури. Якщо під час викладу основних аспектів змісту не керуватися принципом дотримання структури первинного документа, який передбачає збереження в науково-інформаційному тексті логіки автора першоджерела або послідовний виклад смислових аспектів залежно від їх значимості, то це може призвести до порушення смислової єдності й цілісності вторинного тексту. Отже, членованість тексту є одним із засобів забезпечення його цілісності, а цілісність передбачає об'єднання в єдине ціле окремих частин. Сполученість категорій цілісності, зв'язності та членованості зумовлює процес упорядкування та взаємодії всіх компонентів науково-інформаційного тексту, визначений основним комунікаційним завданням передачі найістотнішої інформації про зміст першоджерела.

Незважаючи на те, що в суспільну свідомість поступово вкорінилися сумнівні ідеї щодо аскетичності науково-інформаційного викладу й неприйнятності категорії образності, в умовах нового динамічного часу, піднесення людського фактора в усіх сферах його прояву має змінюватися ставлення до літературної форми науково-інформаційних текстів: потрібна гуманізація викладу, дедалі більша орієнтація на інтереси, потреби й можливості читача, щонайбільше пристосування тексту до участі в комунікації. Розумне застосування експресивних лаконічних мовних структур не лише не зіпсує його, а навпаки, зробить комунікативно повноцінним. Натомість, варто уникати схоластичного викладу – свідомого, навмисного ускладнювання простих речей, за яким відчувається бажання щодалі дистанціюватися від широкої аудиторії. Причому нерідко це пояснюється не якимось свідомим прагненням продемонструвати власну інтелектуальну перевагу, а навпаки, бажанням донести до читача максимальну кількість інформації.

У зв'язку з цим виникає поняття науково-інформаційного тексту "традиційного", створеного за допомогою лише стилістично нейтральних засобів і стандартних мовних кліше, та тексту "новаторського", де вже можливі відступи від суворих мовних стандартів, що виражається в зверненні інформаторів до образних засобів мови, зокрема метафор. Використання образних за-

собів активізує увагу читача, зосереджує її на істотних моментах змісту, полегшує засвоєння інформації.

Отже, текстово-дискурсивні категорії характеризують науково-інформаційний дискурс як цілісну систему. Оскільки вони пов'язані з функціонуванням тексту в комунікації, то описувати їх потрібно з урахуванням екстралінгвальних факторів, які її супроводжують. Екстралінгвальні фактори, зокрема ситуація спілкування як сукупність елементів, присутніх у свідомості інформатора і в об'єктивній реальності, накладають деякі обмеження на вживання мовних засобів під час формування текстово-дискурсивних категорій. Добір мовних засобів для вираження текстово-дискурсивних категорій зумовлений значною мірою також і тезаурусом комунікантів, зокрема особистісними рисами інформатора, його здатністю орієнтуватися на досвід отримувача тексту, його компетенцію, фонові знання, які забезпечують розуміння тексту.

Умовою успішної реалізації будь-якої текстово-дискурсивної категорії є її функціонування в комплексі з іншими категоріями. Щойно розглядаються особливості однієї категорії – у дію вступають інші.

Між категоріями первинного та вторинного дискурсів немає повного ізоморфізму. Категорії, що виділяються у вторинному дискурсі, дещо відрізняються від категорій первинного дискурсу за номенклатурою та за характером мовних засобів, задіяних в їх формуванні. Зокрема, первинному дискурсові з гуманітарних дисциплін може бути властивий підтекст, який для вторинної дискурсивної системи не характерний узагалі. Лаконічність не є визначальною для первинного дискурсу, тоді як обмеження, накладені на обсяг текстів вторинного дискурсу, коли максимум необхідної інформації виражається мінімумом мовних засобів, роблять лаконічність його провідною категорією.

Інша властивість – інформативність як одна з основних категорій первинної дискурсивної формації – для вторинного дискурсу також є провідною, оскільки з погляду домінантної комунікативної функції його тексти належать до класу власне інформативних. Інформативність притаманна вторинним текстам не іманентно, а виникає в процесі їх сприймання конкретним читачем і

значною мірою залежить від його інформаційних потреб. Якщо в читача є потреба в ретроспективній вузькотематичній інформації чи інформації систематизованого або проблемного характеру, яку здатен задовольнити, як правило, лише текстовий контент первинного дискурсу, то вторинний дискурс буде для нього малоінформативним. Але якщо читач захоче отримати поточну широко-тематичну інформацію й ознайомитися з останніми досягненнями тієї галузі знань, де сам не є фахівцем, то вважатиме текстовий простір вторинного дискурсу інформативним, оскільки той виконуватиме пізнавальну функцію та правитиме заміною первинного дискурсу. Потреба такого читача може бути задоволена навіть декількома науково-інформаційними текстами.

¹Горский Д.П. Краткий словарь по логике / Д.П. Горский, А.А. Ивин, А.Л. Никифоров ; под ред. Д.П. Горского. – М. : Просвещение, 1991. – С. 77; ²Тураева З.Я. Лингвистика текста (Текст: структура и семантика) : учеб. пособие для пед. ин-тов / З. Я. Тураева. – М. : Просвещение, 1986 – С. 15–18; ³Мороховская Э.Я. Взаимодействие грамматических категорий в тексте / Э.Я. Мороховская // Текст и его категориальные признаки : сб. науч. тр. / Киев. гос. пед. ин-т иностр. яз.; [редкол.: А.Н. Мороховский (отв. ред.) и др.]. – К. : КГПИИЯ, 1989. – С. 21-27; ⁴Мороховский А.Н. К проблеме текста и его категорий / А.Н. Мороховский // Текст и его категориальные признаки : сб. науч. тр. / Киев. гос. пед. ин-т иностр. яз. [редкол.: А.Н. Мороховский (отв. ред.) и др.]. – К. : КГПИИЯ, 1989. – С. 3–8; ⁵Сребрянская Н.А. Статус дейктических проекций в художественном тексте / Н.А. Сребрянская // Вестник ВГУ. Серия "Лингвистика и межкультурная коммуникация", 2005. – № 1. – С. 25; ⁶Загнітко А.П. Теоретична граматика. Синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – С. 474; ⁷Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : монографич. учеб. пособие / Е.А. Селиванова. – К. : Брама, 2004. – С. 192; ⁸Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности / И.А. Зимняя. – М : МПСИ; Воронеж : МОДЭК, 2001. – С. 65; ⁹Князева Е.Г. Коммуникативная природа иерархии как категории текста : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 – "теория языка" / Е.Г. Князева ; Военный ин-т. – М., 1989. – С. 18; ¹⁰Милевская Т.В. Дискурс, речевая деятельность, текст / Т.В. Милевская // Теория коммуникации и прикладная коммуникация. Вестник Российской коммуникативной ассоциации : сб. науч. тр. – Вып. 1. – Ростов-на-Дону : ИУБиП, 2002. – С. 91; ¹¹Сидоров Е.В.

Проблемы речевой системности / Е.В. Сидоров ; [отв. ред. В.Н. Ярцева] ; АН СССР, Науч. совет "Теория сов. языкознания", Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1987. – С. 58.

О.М. Присяжнюк, канд. філол. наук

ОПИС ЛЕКСИЧНОГО УГРУПОВАННЯ У СИСТЕМНО-СТРУКТУРНОМУ АСПЕКТІ

У статті подано метод системно-структурного аналізу лексичного угруповання, представлено комплексне дослідження лексичного об'єднання у семантичному, парадигматичному та структурному аспектах. У дослідженні розглянуто закономірності функціонування синонімів, продемонстровано системність лексики української мови на прикладі групування синонімічних рядів.

Ключові слова: лексичне угруповання, синонімічний ряд, метод системно-структурного аналізу.

This article presents the method of systematic and structural analysis of lexical grouping; its complex study, particularly in the semantic, paradigmatic, and structural aspects. The article deals with the rules of functioning of synonyms, demonstrate the system of the Ukrainian language vocabulary by the example of synonymic rows grouping.

Key words: lexical group, synonymic row, the method of system and structural analysis.

В статье использован метод системно-структурного анализа лексической группы, представлено комплексное исследование лексического объединения в семантическом, парадигматическом и структурном аспектах. В исследовании рассмотрены закономерности функционирования синонимов, продемонстрирована системность лексики украинского языка на примере группирования синонимических рядов.

Ключевые слова: лексическая группа, синонимический ряд, метод системно-структурного анализа.

Стаття присвячена розгляду системно-структурного підходу, використуваного для дослідження лексем на позначення слухової перцепції.